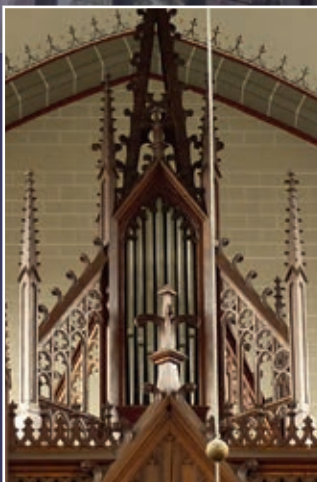

Gregorius **blad**

Over liturgische muziek

Jaargang 140 - Nummer 4, December 2016

Muziek en het heilige

Is er toekomst voor kerkkoren?

Orgel van 't Goirke in Tilburg

Restauratie Smits-orgel 't Goirke te Tilburg voltooid

Jan Willems is als organist en kerk-musicus verbonden aan de Basiliek van Sint-Jan-de-Doper te Oosterhout en dirigent van jongerenkoor YRDV te Raamsdonksveer. Als historisch-geograaf werkt hij aan het Stedelijk Gymnasium Breda als docent Aardrijkskunde. Sinds 2008 is hij redactielid van het *Gregoriusblad*.

Eind 2015 voltooide Elbertse Orgelmakers de gefaseerde restauratie van het Smits-orgel (1905) van de Tilburgse Sint-Dionysiuskerk. Dit grote twee-klaviers instrument bleef ongewijzigd bewaard, een unicum voor pneumatische orgels uit het begin van de twintigste eeuw. Zowel de hoge kwaliteit van het werk van Smits als de blijvende rol als begeleidingsinstrument van de koren in deze kerk, zal hiertoe zeker hebben bijgedragen. Aanleiding voor een bezoek aan deze oudste neogotische kerk (1835) van Nederland.

Tilburg bestaat uit een groot aantal aan elkaar gegroeide dorpen. Pas in de negentiende eeuw, met de opkomst van de textielindustrie, werd het een grote industriestad. Vanaf 1715 stond op 't Goirke een schuurkerk, die hoorde bij de Sint-Dionysiuskerk op het Heike. Pas in 1797 werd 't Goirke een zelfstandige parochie. Het verklaart wel waarom de twee oudste kerken van Tilburg beide aan Dionysius zijn toegewijd. Tussen 1835 en 1839 werd de huidige Waterstaatskerk gebouwd, gefinancierd op voorspraak van de latere koning Willem II bij zijn vader Willem I. Het werd daarmee de eerste neogotische Waterstaatskerk van Nederland.

Het eerste orgel van de kerk

Een belangrijk deel van het meubilair werd overgenomen uit de voormalige schuurkerk. Hiertoe behoorde ook het rond 1800 uit een Antwerps Kapucijnenklooster aangekocht orgel. Kloosters werden door Napoleon immers opgeheven, zodat men in die periode voor een schijntje een mooi gebruikt orgel kon bemachtigen. Orgelmaker Nicolaas van Hirtum (1752-1810) bracht het over naar Tilburg. Zijn zoon, Bernard Petrus van Hirtum (1792-1875) plaatste het vervolgens in de nieuwgebouwde kerk en maakte een nieuwe orgelkas.¹ Vanwege de veranderende rol van orgel en zangkoor door de opkomst van het Caecilianisme, stond het als balustradeorgel gebouwde instrument steeds meer in de weg voor het zangkoor. Ook de kamermuzikale klank paste niet meer bij de nieuwe opvatting dat het

orgel vooraleerst een begeleidingsinstrument van het koor moest zijn, als vervanger van het orkest. Dit vergde een heel ander orgeltype, met veel kleine dynamische schakeringen om het koor optimaal te kunnen begeleiden. Er moest dus een modern orgel komen.² Belangrijke gangmaker hierbij was de Willem Ignatius Reyniers (1846-1908), die hier sinds 1876 organist was (zie kader).³

Totstandkoming van het Smits-orgel

Wanneer je op dit instrument speelt, merk je meteen dat kosten nog moeite gespaard zijn in 1905 om een hoogwaardig orgel te bouwen. Dat is ook niet zo vreemd: de kerk staat midden tussen statige herenhuizen, die eens eigendom waren van de steenrijke textielbaronnen van deze stad en het bekende Textielmuseum ligt er om de hoek. In 1902 kreeg de kerk een schenking van 12.000 gulden van fabrikant Cornelius Eras Donders, bestemd voor de bouw van een nieuw orgel.⁶ Hoewel ook Maarschalkerweerd en de Gebrs. Franssen werden benaderd, ging de opdracht naar de Gebrs. Smits uit Reek. Deze hadden een aantal jaar eerder een groot orgel gebouwd voor de Sint-Jozefkerk op de Heuvel in Tilburg. Dit orgel werd door Reijnders als 'te nuchter' ervaren: hij 'hamerde maar aldoor dat hij z'n knuisten vol moest kunnen vatten'.⁷

Het nieuwe orgel kreeg 31 stemmen, verdeeld over twee klavieren en pedaal. Opvallend waren de vele achtvoetsregisters – ideaal voor koorbegeleiding – en de mogelijkheid om een naadloos

crescendo en decrescendo te realiseren. Veel aandacht werd door orgelmaker en organist dan ook besteed aan de samenstelling van de vaste combinaties en de opbouw van het generaal crescendo: allemaal speelhulpen die dankzij het pneumatische systeem mogelijk werden. Boven de klavieren kwamen de bekende 'registerwippers', die – gek genoeg – niet naar beneden, maar naar boven gekanteld moeten worden om ze in te schakelen. Op 1 maart 1905 werd het orgel ingewijd door deken Smits (inderdaad, de broer van), met orgelspel van Reyniers, pastoor Van Besouwen (muziekdocent van seminarie Beekvliet en pastoor van de naburige parochie) en Petrus Kallenbach (organist van de Bossche Sint-Janskathedraal) met medewerking van het nog steeds bestaande Mannenkoor Goirke. Kallenbach speelde werk van Bach ('de' Toccata), Lemmens en Mailly.⁸

Orgelkas

Een indrukwekkend *Gesamtkunstwerk*, zo zou je de door architect F.C. de Beer ontworpen neogotische orgelkas wel mogen noemen: twee diepe kassen aan weerszijde van de torennis met venster worden door een neogotische boog met elkaar verbonden. Op deze 'omlijsting' van het grote westraam, staat op grote hoogte ook nog een schijnfrontje met niet sprekende orgelpijpjes.⁹ De hele westwand van de kerk wordt door deze creatie als het ware 'opgetild'. In de linker-kas bevinden zich (vanuit de kerk gezien) het zwelwerk (manuaal II), de vier zachte pedaalregisters en de enorme magazijnbalg (die het hele orgel van voldoende wind moet voorzien). In de rechterkas staan de pijpen van het hoofdwerk en van de drie sterke pedaalregisters.

Lotgevallen

In 1920 kreeg het orgel een elektrische windmachine. Verder werd er nooit meer iets aan het orgel gewijzigd. Dat lijkt vreemd, want de meeste pneumatische orgels uit deze periode moesten na de oorlog het veld ruimen, vanwege de

Willem Ignatius Reyniers (1846-1908)

De uit het Limburgse Gennep afkomstige Reyniers studeerde kerkmuziek bij broeder Gregorius van Dijk (1816-1894) in Boxmeer. Na als leraar gewerkt te hebben aan het gymnasium te Katwijk aan de Rijn, werd Reyniers in 1871 benoemd als muziekleraar aan het kleinseminarie van Rolduc. Van 1905 tot 1908 was hij censor voor de keuring van kerkmuziek voor de Gregoriusvereniging en als orgelleraar betrokken bij de opleiding van organisten. Daarnaast was hij 'koopman in piano's en muziek' en oprichter en dirigent van Tilburgse liedertafel Sint-Caecilia.⁴ Reyniers was ook als componist van kerkmuziek en profane muziek actief. Veel Brabantse koren zingen nog steeds zijn *Missa pro Defunctis* voor twee tot drie gelijke stemmen en orgel⁵, die in 1988 nog opnieuw werd uitgegeven bij Annie Bank. Ook in het *Nederlands Orgelalbum* is hij vertegenwoordigd met een aan Mendelssohn denkend *Preludium en Fuga*. Van 1876 tot 1908 werkte hij als organist-directeur in de Goirkese kerk in Tilburg. In die hoedanigheid was hij zeer intensief bij de bouw van het Smitsorgel betrokken.

Smits-orgel 't Goirke te Tilburg

veranderde muzikale smaak, vanwege slijtage in de pneumatiek of vanwege de veranderde plaats van het koor sinds Vaticanum II. De oorzaak hiervoor ligt toch vooral in de uitstekende kwaliteit van het werk dat Smits heeft geleverd.

Smits bouwde slechts enkele pneumatische orgels, het Tilburgse instrument is zijn grootste. Men heeft vakwerk geleverd: ruim driekwart eeuw functioneerde het zeer betrouwbaar. In een brief uit 1941 legt Henricus Smits uit hoe dat kan: waar collegae rond 1900 wel twaalf registers op één windlade plaatsen, plaatste Smits de twaalf registers van het hoofdwerk op drie complete laden. Door deze kostbare inrichting wordt de aanspraak veel sneller en worden storingen tot een minimum beperkt. Het toucher is dan ook zeer licht te noemen. De veelgehoorde klacht dat pneumatische orgels vaak 'traag reageren' gaat hier niet op, de overbrenging geschiedt zeer vlug.

Ook de forse klank – met dank aan Reijniers – maakte dat het orgel onmogelijk als 'week' klinkend en nietszeggend kon worden weggezet, zoals in de jaren zeventig en tachtig veelvuldig gebeurde. Vele pneumatische orgels uit begin twintigste eeuw waren inmiddels ofwel gesloopt, ofwel 'gemoderniseerd', dat wil zeggen van 'veel hoog klinkende registers voorzien'.

Restauratie 1992/2015

In 1992 vond de eerste fase van de restauratie door Elbertse Orgelmakers plaats, na de kerkrestauratie volgde in 2014/15 de tweede fase. De

geknikte metalen pijpen werden hersteld, de pneumatiek werd gerestaureerd, alle membranen werden vervangen en de door houtworm aangetaste houten pijpen werden behandeld en – als het niet anders kon – vervangen. Op 7 oktober 2015 werd het gerestaureerde orgel opgeleverd.¹⁰

Klankimpressie

Het orgel in het Goirke klinkt in de gerestaureerde kerk weer als herboren. Ik ken de klank van het orgel vóór en ná de restauratie. Mooi is om te horen hoe Elbertse er steeds weer in slaagt een orgel prachtig te intoneren, maar zonder het oorspronkelijke klankkarakter te verliezen. Voor koorbegeleiding en voor het spelen van romantische orgelmuziek is dit orgel een natuurlijk ideaal medium. Hierbij is de klank eerder Duits-romantisch dan Frans-romantisch. De strijkers zijn luid en fel, de fluiten rond van klank, het tutti zeer fors.

Functie van het orgel in de liturgie

Ook in het Goirke is men volop bezig met de vraag waar het koor moet staan. Er is bij de herinrichting van de kerk een groot nieuw koorpodium gebouwd voorin de kerk. Daar staat nu een elektronisch orgel bij, maar niet alle koorleden willen daarbij zingen. Men denkt ook over de plaatsing van een koororgel dat afkomstig is uit een van de onlangs gesloten kerken die nu deel uitmaken van deze fusieparochie. Toch opvallend, als je weet dat het grote orgel net gerestaureerd is. Het ene koor kiest nu om te zingen bij het orgel boven, het andere voor de nieuwe plaats beneden. Toch is deze kerk zeker niet de enige kerk in Nederland, die over een mooi gerestaureerd orgel beschikt, dat echter in de liturgie maar zelden gebruikt wordt. In andere kerken zie je juist steeds meer koren 'terugverhuizen' naar de koorzolder. In Tilburg is de situatie om 'boven' te zingen nu wel ideaal: je kunt als organist 'dirigeren-vanaf-de-speeltafel' en de registratiemogelijkheden zijn eindeloos: van het zachtste *ppp* (Dolce van Manuaal II) tot het machtige *tutti*. Dat klinkt 'beneden' vervolgens zeer harmonieus. Ik hoop dat koren en organisten nog lang mogen genieten van dit bijzondere, ongewijzigde en degelijk gebouwde instrument, waaraan kosten noch moeite gespaard zijn!¹¹ G

Noten

- ¹⁾ F. Jespers (1983), *Repertorium van orgels en orgelmakers in Noord-Brabant tot omstreeks 1900*. 's-Hertogenbosch 1983, 296.
- ²⁾ Jespers meldt dat het binnenwerk van het oude orgel via de Antoniuskerk in Roosendaal (1904) terechtkwam in het orgel van de Maria Magdalenakerk in Goes (rond 1970).
- ³⁾ H.J. Zomerdijs, *Het muziekleven in Noord-Brabant 1770-1850*. Tilburg 1981, 333.
- ⁴⁾ P. van Langen, *Muziek en religie: Katholieke musici en de confessionalisering van het Nederlandse muziekleven, 1850-1948*. Hilversum 2014, 283.
- ⁵⁾ J.H. Letzer, *Muzikaal Nederland 1850-1910: Bibliographisch woordenboek*. Utrecht 1913, 144.
- ⁶⁾ B. Mensing, *Tilburgse orgels in beeld*. Tilburg 1993, 17-20.
- ⁷⁾ R. van Dijk (2016), *Eindrapport betreffende het Smits-orgel in de R.K. Kerk van de H. Dionysius ('t Goirke) in Tilburg*. De Bilt 2016.
- ⁸⁾ Voor klankvoorbeelden, ook van deze werken, verwijs ik graag naar de muziekfragmenten van de orgels op www.nsgv.nl.
- ⁹⁾ Voor meer informatie over de orgelkas, zie de bijdrage van J. Lekkerkerker in: H. Fidom (red.), *Het historische orgel in Nederland 1902-1910*. Amsterdam 2010, 157-158.
- ¹⁰⁾ Zie noot 7.
- ¹¹⁾ Voor de dispositie van het orgel zie www.nsgv.nl.